UOT: 334.7

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

S.T.ƏHMƏDOV
AKTN Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Məqalədə sahibkarlığın maliyyə münasibətlərinin nəzəri əsaslarına dair müəllif yanaşmaları şərh olunur, onun təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər irəli sürülür. Kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində maliyyə ehtiyatlarının əhəmiyyəti izah olunur və onun möhkəmləndirilməsinə təsir edən amillər səciyyələndirilir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, maliyyə, maliyyə sistemi, maliyyə münasibətləri, maliyyə ehtiyatları, mərkəzləşdirilmiş maliyyə, mərkəzləşdirilməmiş maliyyə.*

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək, onun davamlı və dinamik inkişafını məqsədəuyğun səmtə yönəltmək, səmərəli nəticələrə nail olmaq məqsədilə son bir neçə onillikdə iqtisadi münasibətlərin təşkili, iqtisadi-statistik qiymətləndirmələrin aparılması və səmərəli siyasətin işlənib hazırlanmasını təmin etmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinin tərkibinin məhsul və xidmətlərin həcminə uyğun olaraq qruplaşdırılması ilə səciyyələndirilir: kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsinə daha çox diqqət yönəldilir.

Müşahidələr göstərir ki, son bir neçə onillikdə dünyanın bütün ölkələrində, o cümlədən, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi münasibətlərin təşkilində iri istehsal sahələrinin yaradılması öz əhəmiyyətini itirmiş, iqtisadi islahatların diqqət mərkəzində kiçik və orta sahibkarlıq təbəqələrinin yaradılması məsələləri dayanmışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq, sahibkarlığın elə bir xüsusi formasıdır ki, işçilərinin sayı, kapitalının həcmi və istehsal miqyası çox məhdud şərtlər müqabilində aktiv fəaliyyət göstərir. Kiçik sahibkarlar lokal (yerli) bazarlarda fəaliyyət göstərirlər, bu bazarlarda baş verən hər bir dəyişikliklərə və konyukturaya (şəraitə, vəziyyətə) tez reaksiya verirlər, istehlakçılar ilə fəal (aktiv) qarşılıqlı əlaqə qura bilirlər, istehsalda dərin ixtisaslaşma apara bilirlər, istehsala az kapital qoyurlar və bu da daxili bazardakı iştirakının davamiyyətini artırmaq üçün əlverişli hesab edilir. Lakin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət şəraitinə tez reaksiya verməsi onu, bir tərəfdən daha çevik olması və uyğunlaşmasını təmin edirsə də, digər tərəfdən, bazarın şəraitindən (vəziyyətindən), xarici sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdən asılı vəziyyətdə olur. Kapitalının həcminin azlığı istehsalın əhatə dairəsini daraldır, elmi-texniki nailiyyətlərdən, əlavə maliyyə, istehsal və əmək ehtiyatlarından istifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.Bu baxımdan sahibkarlığın, xüsusəndə kiçik və orta sahibkarlığın maliyə təminatı məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılır.

Maliyyə sisteminin inkişaf etdirilməsi bütövlükdə iqtisadiyatın bütün sahələrinin və o cümlədən, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin uğurlu fəaliyyətinin və stabillik yaradılmasının əsas amillərindən biridir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir sistem və maliyyə sistemi çoxsaylı qarşılıqlı əlaqələrin öz elementləri (tərkib hissələri) arasındakı vahidliyə, vahid bir tama aid olan münasibət və əlaqələrin məcmusundan ibarət olur. Maliyyə sistemi qarşılıqlı əlaqədə və asılı olan, habelə bir-birinə təsir göstərən maliyyə münasibətləri üzrə qruplaşdırılan bölmə və elementlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Belə münasibətlər vasitəsi ilə pul vəsaiti fondları və pul gəlirləri formalaşdırılır, bölüşdürülür, onlardan istifadə edilir, ictimai istehsalın bütün iştirakçılarının maddi mənafelərinin maliyyələşdirilməsi təmin edilmiş olur.

Ümumiyyətlə maliyyə sistemi cəmiyyətin pul ehtiyatlarının toplanması və bölüşdürülməsi funksiyalarını yerinə yetirir, onun pul əməliyyatları aparmaq və iqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsinə xidmət göstərir. Maliyyə sisteminin əsasını maliyyə münasibətləri təşkil edir, pul sferalarının qlobal sisteminin tərkib hissəsi hesab olunur. Ona görə də maliyyə sistemi, maliyyənin daha geniş mahiyyət kəsb edən anlayışı sayılır. Maliyyə ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və təkrar bölgüsü prosesində yaranan pul münasibətlərini ifadə edir. Bu zaman maliyyə ictimai iqtisadi münasibətlərin təzahürünü özündə əks etdirir.Müasir dövrdə maliyyə sisteminin həll edə biləcəyi problemlərə aşağıdakıları daxil etmək olar: iqtisadi inkişaf sürətinin (tempinin) qənaətbəxş olmaması; iqtisadi sistemin inkişafındakı qeyri-mütənasiblik (kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsini də ona daxil etmək olar); xarici əmtəə və maliyyə bazarlarının dəyişikliklərinə uyğun-

laşmaqdakı gerilik; həddindən artıq sosial gərginlik, təkrar istehsal prosesinə mənfi təsir göstərməsi; fərdlərin və ictimai istehlak bazarının tələbatının ödənilməsinin aşağı səviyyədə olması və s.

Maliyyə münasibətləri. Maliyyə münasibətləri ictimai istehsalın bütün mərhələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən elementlərdən (amillərdən) biri hesab edilir. Maliyyə imkanları olmadan istehsal fondlarının fərdi və ictimai dövriyyəsini təşkil etmək, geniş təkrar istehsalı təmin etmək, istehlak münasibətlərini isə ödəmək mümkün olmur, sahibkarlar öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər, sosial məsələlər həll edilmir və s.

Müxtəlifliklərindən asılı olmayaraq, maliyyə münasibətlərinin hamısının bəzi ümumi əlamətləri də mövcuddur və onlar ayrı-ayrı qrupları vahid bir sistemə daxil etməyə əsas yaradır. Maliyyə münasibətlərinin obyektiv meyarlar üzrə təsnifləşdirilməsi ən əlverişli yanaşma hesab edilir. Maliyyə münasibətləri, mahiyyət etibarı ilə, bölüşdürücü funksiyasını yerinə yetirir. İctimai məhsulun subyektlər arasında ədalətli bölgüsünü təmin edir. Subyektlər məqsədli və təyinatlı maliyyə fondları yaradırlar. Ona görə də təsnifləşdirmənin ən əlverişli meyarı subyektin (kiçik və orta sahibkarın) ictimai istehsaldakı rolu (aktivliyi) ilə səciyyələndirilir. Bu meyardan asılı olaraq, maliyyənin təşkili üsulları, maliyyə ehtiyatları və fondlarının yaradılması və onlardan istifadə olunma qaydaları müəyyənləşdirilir. Müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılmış maliyyə münasibətləri maliyyə sistemi yaradır. Onun da tərkibində iki istiqamət: mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdiril-məmiş maliyyə münasibətləri fəaliyyət göstərir. Çoxnövlüyünü nəzərə alaraq, maliyyə münasibətlərini həm də ayrı-ayrı, nisbətən məhdud qruplara, yəni sfera və manqalara bölmək olur. Məsələn, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sistemi, tərkibi, imkanları müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri üzrə bir-birindən fərqlənir.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə dövlət maliyyəsini səciyyələndirir və onun mərhələlərinə daxil edilir: dövlət büdcəsi, dövlət krediti, coğrafi-ərazi büdcəsi, bələ-diyyə büdcəsi, büdcədənkənar xüsusi fondlar. Mərkəzləşdirilməmiş maliyyə ayrı-ayrı subyektlərin: kommersiya bankları, qeyri-dövlət kredit qurumları, istehsalçılar və istehlakçıların, fərdi sahibkarların, ev təsərrüfatlarının və s. maliyyə müna-sibətləri. Çox vaxt dövlət krediti, sığorta münasibətlərini müstəqil qruplara ayırıb, təhlil edirlər. Sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitində maliyyə münasibətlərinin spesifik formaları da əhəmiyyətli sayılır: səhmlər və digər qiymətli kağızların buraxılışı, dövriyyəsi ilə səciyyələndirilir. Maliyyə münasibətlərinin bütün növləri və for-maları sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Onların hər birinin özünəməxsus pul fondları mövcud olur və səmərəli istifadə olunması əsas məqsədlərdən birinə çevrilir. Müvafiq maliyyə qurumları isə bu münasibətlərin və fondların idarə edil-məsini həyata keçirirlər. Beləliklə, maliyyə sistemi müxtəlif sahə və bölmələrin maliyyə münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir, onun təklif etdiyi müxtəlif metodlara uyğun olaraq, dövlətin, sahibkarların: kiçik, orta, iri sahibkarlıq subyektlərini, hüquqi və fiziki şəxslərin, ev təsərrüfatlarının pul fondları yaradılır və onlardan istifadə edilir. Vahid demokratik mərkəziyyət prinsipinə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Əl-ələ verərək və köməkləşərək öz məqsədlərinə nail olurlar. Sahibkarlığın fəaliyyətinin səmərəliliyini, sahibkarın məharətini də məhz elə bu münasibətlərin nəticəsi hesab etmək mümkün olur.

Maliyyə münasibətləri hətta sahibkarların dövriyyəsinin həcminə görə fərqləndirilməsinin əlverişli əlaməti hesab edilir. Belə ki, kiçik və orta müəssisələrin müəyyənləşdirilməsi prinsipini Avropa Komissiyası aşağıdakı kimi təklif etmişdir: mikro müəssisələr: 10 nəfərdən az işçisi olanlar; kiçik müəssisələr: 50 nəfərdən az işçsi olan və illik dövriyyəsi 7 milyon avro və ya mühasibat balansı 5 milyon avro-dan çox olmayanlar; orta müəssisələr: 250 nəfərdən az işçisi olan və dövriyyəsi 40 milyon avrodan və ya mühasibat balansı 27 milyon avrodan çox olmayanlar.

Azərbaycanlı alimlər aqrar sahibkarlığın məqsədyönlü inkişafının əsas dörd amilini xüsusi təhlil edərək, göstərirlər ki, “xüsusi mülkiyyət ictimai mülkiyyətə nisbətən üstünlüyə malikdir...təsərrüfat optimal həcmdən böyük olduqda ona kamil rəhbərlik etmək, istehsalın iqtisadiyyatını yüksəltmək qeyri mümkündür... xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatlarda əmək potensialından daha səmərəli istifadə edilir... sahibkarlıq şəraitində maddi maraq amili çox güclüdür...” [2; 71-72]. Göstərilən fikirlərin kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli olduğunu hesab edirik.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatlarda kiçik və orta sahibkarlıq ÜDM tərkibində yüksək çəkiyə malikdir və iqtisadi artıma nail olmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin hamısında ÜDM-in 60-70 %-i bu təsərrüfatların payına düşür [3, s. 224]. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniyada müəssisələrin ümumi sayının 99,3-99,7%-ni kiçik və orta müəssisələr təşkil edir. Bu müəssisələr istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyərinin yarısını verirlər. Bir qayda olaraq, kiçik və orta müəssisələr yeni iş yerlərinin 75-80 %-ni verirlərsə, iri müəssisələrdə, əksinə, iş yerləri ixtisar olunur. Hindistanda 12 milyon, Yaponiyada 9 milyon kiçik və orta sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərir. [4; 346]

Məlumdur ki, sahibkarlığın bütün formalarının, o cümlədən, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dörd əsas amili: torpaq, əmək, kapital və sahibkarın

bacarığı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillərin hər birinin özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Torpaq amili olmasa heç bir fəaliyyət sahəsi mümkün olmur. İnsanın bütün fəaliyyət sahəsi və o cümlədən, iqtisadi münasibətlər sistemi əməyin nəticəsi sayılır. Kəndli sahibkarlarda bu amil əsas rol oynayır. Müasir dövrün iqtisadi münasibətlərinin məqsədyönlü təşkili, fərdi və ictimai tələbatın ödənilməsi kapitalsız mümkün olmur. Hər üç amilin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılması və tənzimləyicisi sahibkarlıq bacarığını tələb edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində kapital amili aşağıdakı məsələlərin həllində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir: maddi-texniki bazanın yaradılması, yəni sahibkarın əsas istehsal fondlarının (iqtisadi aktivlərinin) təmin edilməsi; dövriyyə fondlarının (aktivlərinin) əldə edilməsi və iqtisadi fəaliyyətin təmin edilməsi; öhdəliklərin yerinə yetirilməsi; geniş təkrar istehsalın təşkili; sahibkarın intellektual inkişafını, yoxsulluğun aradan qaldırılmasını və tələbatlarının ödənilməsini mümkün edir və s. Sahibkarın əsas istehsal fondlarına aşağıdakılar daxil edilir: yararlı torpaq sahələri, istehsal obyektləri, texnika, maşın, avadanlıq və mexanizmlər və s. uzun müd-dət istifadə edilən aktivlər. Dövriyyə fondlarına daxil edilir: hazır məhsul, cari istehsalın təşkili üçün istifadə edilən xammal, material və avadanlıqlar, yəni qısa müddətli aktivlər. Sahibkar sərəncamında olan uzun müddətli və qısa müddətli aktivləri hərəkətə gətirmək üçün özünün pul (maliyyə) ehtiyatlarına malik olmalıdır. Onun maliyyə ehtiyatlaını formalaşdıran əsas mənbələri dörd qrupa bölünür: istehsal nəticəsində yaranan mənfəət; sərvətin (kapitalın) satışı və icarəyə verilməsindən əldə edilən fayda (mənfəət); sığorta yardımları; cəlb edilmiş vəsaitlər.

Göstərilən mənbələrin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, istehsal nəticəsində yaranan mənfəət bütün növ sahibkarların fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri hesab edilir. Bu mənfəət məhz məhsul istehsalı və xidmətlər göstərilməsi nəticəsində əldə edilir. Bir çox təbii, iqtisadi, ictimai və sosial amillərin təsiri altında olur. Rəqabətə davamlılığın təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayılır. Sahibkarlığın məharətini tərənnüm etdirir. Bazar münasibətlərinin mütəşəkkilliyi və əlverişliyi, istehlak bazarının bolluğu, məhsulların istehsalına çəkilən xərclər, məhsulların qiymətləri, xidmətlərin mövcudluğu və səmərəliliyi, xammal və materialların qiymətləri və s. iqtisadi hal və hadisələr son nəticədə sahibkarın mənfəətinə bilavasitə təsir göstərir. Sərvətin (kapitalın) satışı və icarəyə verilməsindən əldə edilən fayda (mənfəət) sahibkarlıq fəaliyyəti üçün xarakterik hal sayılır. Bu və ya digər səbəblərə görə sahibkar sərəncamında olan kapitalını satmaq qərarı qəbul edir və ya icarəyə verir: təbii ehtiyatlarını, o cümlədən, yararlı torpaq sahələrini, əsas istehsal vasitələrini digər sahibkarlara istifadə etməyə icarəyə verir, mövcud pul ehtiyatlarını (yığımını) banklarda əmanət formasında saxlayaraq və yaxud ayrı-ayrı sahibkarlıq subyektlərinə borc (sələm) vermək üsulu ilə, icarə haqqı (yaxud faiz) əldə edərək, mənfəət götürür.

Beləlkilə, tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişik ki, kiçik və orta sahibkarların maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbələrinə daxildir: sahibkarın özünün mənfəəti, sığorta, kredit münasibətlərindən əldə edilən vəsait, əvəzsiz daxilolmalar, əmlakın satışından əldə edilən vəsait və s. Bütün bu əməliyyatların fonunda maliyyə münasibətləri yaranır və onları aşağıdakı kimi, qruplaşdırmaq mümkündür: debitor və kreditor münasibətləri, mənfəətin bölüşdürülməsi nəticəsində yaranan münasibətlər (sığorta, vergi, kredit münasibətləri), icarə münasibətləri və s. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur.

Sığorta münasibətləri sahibkarın risklərinin: təbii və texnogen amillərin təsiri altında baş verə biləcək itkilərini aradan qaldırmaq məqsədilə əlverişli iqtisadi münasibət forması hesab edilir. Sığorta bazarının səmərəli fəaliyyətindən asılı olaraq, sahibkarlar daha çox maraqlı olur ki, əmlakını, istehsal prosesini və yaxud onun hər hansı bir mərhələsində baş verə biləcək itkilərini bərpa etmək üçün sığorta qurumları ilə müqavilə bağlasın, razılaşmaya uyğun olaraq, mənfəətinin müəyyən hissəsini sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yönəltsin və müvafiq sığorta hadisələri baş verdikdə isə dəymiş ziyanı bərpa edə bilsin. Təkrar və geniş təkrar istehsalı davam etdirməkdə heç bir çətinliklə üzləşilməsin.

Maliyyə münasibətlərinin mühüm istiqamətlərindən birini kənardan vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə səciyyələndirilir. Cəlb edilmiş vəsaitlər sahibkarın maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq məqsədindən irəli gələn iqtisadi münasibət formaları hesab edilir. Sahibkar fəaliyyətini təşkil etmək, öhdəliklərini yerinə yetirməkdə maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiyi hallarda kənardan maliyyə cəlb etmək zərurəti ilə üzləşməli olur. Kredit təşkilatlarının, digər sahibkarların vəsaitlərini borc alır, habelə xeyriyyəçilərin yardımlarından istifadə edilir. Kredit münasibətlərinin səmərəliliyi isə kredit faizlərinin əlverişliyi ilə səciyyələndirilir.

Şərh edilmiş münasibətlərin hamısı bütövlükdə maliyyə imkanlarını (ehtiyatlarını) formalaşdırmağa xidmət edir. Maliyyə ehtiyatları sahibkarlığın bütün növlərinin, o cümlədən, kiçik və orta sahibkarlığın yaradılması, istehsal prosesinin təşkili, öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edən əsas amil hesab edilir. Göstərilən hər bir funksiyanın vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi maliyyə vasitələrinə ehtiyac yaradır. Pul kütləsinə tələbatı formalaşdırır. Bu da öz növbəsində

maliyyə sisteminin formalaşmasını zəruri edir və onun səmərəli fəaliyyəti sahibkarın uğurlarının mühüm şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin normal fəaliyyəti üçün maliyyə mexanizmi və maliyyə sisteminin səmərəliliyinə zərurət aşağıdakı məqsədlərdən irəli gəlir: sahibkarlıq subyektləri və onların birliklərinin (kooperasiya və s.) yaradılması və qeydiyyatdan keçməsi; maddi-texniki bazanın yaradılması (kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri, istehsal və sosial təyinatlı bina, qurğu və tikililər, texnika, texnoloji avadanlıqlar və s. əsas istehsal vasitələrinin əldə edilməsi), istismarı və təkmilləşdirilməsi; istehsal prosesini təşkil etmək, öhdəlikləri yerinə yetirmək, bu məqsədlə xammal və materialların alınması, zəruri xidmətlərdən istifadə olunması; qanunvericiliklə yaranan maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək: vergi ödənişləri, üzvlük haqları, iqtisadi sanksiyalar, icarə haqqları, sığorta ödənişləri, kredit (borc) faizlərinin ödənişi, kredit və borcların qaytarılması və s.; muzdlu işçilərin əmək haqqı, onların və sahibkarların özlərinin (istehsal prosesində iştirak edən ailə üzvlərinin) sosial sığorta ödənişləri; yeni texnika və texnologiyadan istifadə etmək, yeni növ məhsul istehsalı; işçilərin peşə yönümünü təkmilləşdirmək, bacarığını artırmaq və intellektual qabiliyyətini yüksəltmək və s. məqsədlər üçün investisiya qoyur (pul vəsaitləri sərf edir).

Bütün bunların öhdəsindən gəlmək və mənfəət əldə etmək sahibkarın məharətini səciyyələndirən amillər hesab edilir. O, sərəncamında olan ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə etmək, öhdəliklərini (o cümlədən, maliyyə öhdəliklərini) vaxtı vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirmək, özünün və cəmiyyətin mənafelərini təmin etməklə, istehlak bazarındakı rəqabətə davam gətirə bilir, öz yerini tapır və onu möhkəmləndirə bilir.

Kiçik və orta sahibkarlığın təşkilati-idarəetmə sistemi. Sahibkarlığın təşkilinin xarakterik xüsusiyyətlərinə həm də səhmdar cəmiyyətləri (açıq və qapalı formada) yaradılır. Onların nizamnamə kapitalı səhmlər formasında dəyərlə ifadə edilir. Bu səhmlər əmtəə kimi alınıb-satılmaq xüsusiyyətinə malik olur. Yəni iqtisadi münasibətlər sistemində maliyyə vasitəsi kimi çıxış edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha bir maraqlı cəhəti qiymətli kağızlar buraxmaq və qiymətli kağızlar bazarını formalaşdırmaq ilə səciyyələndirilir. Belə fəaliyyət də sahibkara müəyyən qədər gəlir gətirir və onun maliyyə imkanlarını xeyli möhkəmləndirməyə xidmət göstərir. Sahibkarların maliyyə ehtiyatları, daha doğrusu onun əldə etdiyi gəlirin həcmi təbəqələşdirmə (yəni qruplaşdırma) vasitəsi kimi çıxış edir. Çox hallarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin formalaşdırılması aşağıdakı üç meyarlara əsasən müəyyənləşdirilir: işçilərinin orta illik sayı, nizamnamə kapitalı, illik dövriyyəsi və aktivlərinin həcmi. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində işçilərinin orta illik sayı 50 nəfərə qədər, illik dövriyyəsi 40 milyon avrodan aşağı olan və balansının dəyəri 27 milyon avrodan çox olmayan subyektlər kiçik sahibkarlar hesab edilirlər. [6]

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin üsünlükləri: yerli şəraitə daha tez uyğunlaşmaq, çeviklik və qərar qəbul edilməsində operativlik, idarəetmə xərclərinin nisbətən aşağı olması, ilkin kapitala ən az tələbatın olması, bazarın tələbatına uyğun olaraq istehsal prosesini tez dəyişdirmək imkanının genişliyi, öz kapitalının nisbətən sürətlə dövriyyəsinin mümkünlüyü, yerli materiallardan, əmək ehtiyatlarından və özünün maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək və s.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri yerli bazarın tələbatını yaxşı bilirlər, çoxlu sayda muzdlu işçilərin yaşayışı üçün zəruri vasitələrlə təmin edirlər, yəni gəlirlərinin formalaşmasına şərait yaradırlar, məhsuldar əhalinin məşğulluğunu təmin edirlər, peşəkar kadrların hazırlanmasına şərait yaradırlar və s. Kiçik və orta sahibkarlıq kiçik partiyalar üzrə məhsul istehsal edir və dar fəaliyyət növləri üzrə xidmətlər yerinə yetirirlər. Bu da iri kompaniyalar (sahibkarlar) üçün əhəmiyyətli sayılmır. Onlar təkcə son məhsul (əmtəə) istehsalı kimi deyil, həm də bu son məhsulun istehsalı üçün ayrı-ayrı hissə, mexanizm, yarımfabrikatlar istehsalı, əlavə fəaliyyət sahələrinin, habelə müxtəlif xidmət sahələrinin təşkilində də mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bütün bunların hamısı cəmiyyətin (dövlətin) iqtisadiyyatında kiçik və orta sahibkarlığın yeri və rolunu müəyyən etməyə kompleks yanaşmağı zəruri edir və əsaslandırır. Kiçik və orta sahibkarlıqda böyük imkanlar mövcuddur və onun da hərəkətə gətirilməsi, səmərəli istifadə edilməsində dövlət maraqlı olmalı və mənafelərin tarazdırılmasına diqqət yönəltməlidir.

Kiçik və orta sahibkarlığın təşkilati-idarəetmə sistemi, iri sahibkarlar ilə müqayisədə, xeyli fərqlənir. Beləliklə, kiçik və orta sahibkalığın təşkili prinsiplərinə daxil edilir: azad seçim, səmərəlilik, iqtisadi müstəqillik, qanunauyğunluq, özxərcini ödəmək, özünənəzarət, özünüidarəetmə, rəqabətədavamlılığın təmin edilməsi, ixtisaslaşma, kooperasiya və inteqrasiya olunma. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, xarici ölkələrdə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq, üç formasının inkişaf etdirilməsinə əməmiyyət verilir: kiçik, orta və iri sahibkarlıq sahələri bir-birindən fərqləndirilir. Belə fərqləndirmə üçün üç əlamət əsas götürülür: kəmiyyət, keyfiyyət və kombinasiya edilmiş (iqtisadi) yanaşma ilə səciyyələndirilir. Kəmiyyət meyarı onunla səciyyələndirilir ki, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərini müəyyənləşdirərkən işçilərinin orta illik sayı, satılmış məhsulun həcmi və aktivlərinin balans dəyərindən istifadə edilir. Keyfiyyət meyarı

üzrə istehsal edilmiş məhsulları həcmi, məhdud ehtiyatlar və istehsal gücü, təsərrüfat fəaliyyətinin risqlər və innovasiya əsasında təşkili, habelə tam iqtisadi məsuliyyət və çevik idarəetmə kimi əlamətlər çıxış edir. Bu zaman sahibkarlığın hər bir təbəqəsi: kiçik, orta və iri sahibkarlar keyfiyyət əlamətlərinə və imkanlarına görə bir birindən fərqləndirilir. İqtisadi meyar isə aşağıdakı əlamətlərə əsaslanır: satış bazarında iştirak etmək, onun bolluğunu təmin etmək, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərə bilmək və məhsul satmaq xüsusiyyətləri; təşkilati və idarəetmə məsələlərinin həlli; öhdəliklərin yerinə yetirmə imkanları; sərəncamında olan iqtisadi ehtiyatlardan istifadə olunması barədə qərarların qəbul edilməsi və s.

Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığa meyllilik hələ keçmiş SSRİ dövründə (1987-1989-cu illərdə) yaranmışdır. Kiçik sahibkarlığa keçidin başlanğıcını kooperasiya hərəkatının canlandırılması ilə səciyyələndirilə bilər. Kooperativlər kiçik sahibkarlığın müasir nümunəsi hesab edilmişdir. Kiçik sahibkarlığın inkişafının bu başlanğıc mərhələsində çoxlu güzəştlərin tətbiq edilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır Dövlət büdcəsindən yardımlar göstərilmiş, iqtisadi stabillik təmin edilmiş və siyasi dəstək verilmişdir. İlkin kapitalın yığımı mərhələsi baş vermişdir. Bu mərhələdə kooperativlərin yaradılması zamanı təşkilati-idarəetmə məsələlərində əsas prinsiplər gözlənilmədiyinə görə, kiçik müəssisələr vasitəsilə dövlət sektorundan resursların gizli iqtisadiyyata axıdılması və qeyri-sağlam sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşdırılmasına səylər gözlənilən nəticəni almağa imkan verməmişdir. Nəticədə mövcud iqtisadi sistemin dağılması posesi sürətlənmişdir. Ona görə də kooperasiya və inteqrasiya sisteminin bütün iqtisadi sistemlərdə dəqiq və mükəmməl elmi-nəzəri əsaslarla yaradılması tələb edilir və müasir dövrün iqtisadi münasibətlərinin zəruri məsələsi sayılır, sahibkarlığın, xüsusən də onun kiçik və orta sahibkarlıq təbəqəsinin məqsədyönlü inkişaf etdirilməsinin təkanverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

“Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən istehsal strukturunun geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək imkanları onların iqtisadi vəziyyətindən, mənfəətin məbləğindən və məqsədli maliyyə resurslarından asılıdır...eyni zamanda, onların kreditləşdirilməsindən, maliyyələşdirilməsindən, iqtisadiyyatın bu bölməsində qiymət əmələ-gəlməsindən və qiymətin tənzimləməsindən, vergi yükündən və vergi siyasətindən asılıdır.” [1,131]

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirlməsinin mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Məhz kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq müasir dövrün mütəxəssisləri ölkənin dəyişməkdə olan iqtisadi şəraitə, mürəkkəb xarakterli iqtisadi münasibətlər sisteminə uyğunlaşa bilmək imkanlarını qiymətləndirirlər. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi aşağıdakı problemlərin uğurla həlli üçün əlverişli şərait yaradır: rəqabətli bazar münasibətləri formalaşdırmaq; əmtəə (məhsul), iş və xidmətlərin çeşidini genişləndirmək və onların keyfiyyətini yüksəltmək; əmtəə (məhsul) istehsalı və xidmətlərin göstərilməsini konkret istehlakçılarına yaxınlaşdırmaq (onların tələbatına uyğunlaşdırmaq); iqtisadiyyatda islahatlar aparılması və sahəvi tərkibini (strukturnu) genişləndirməyə əlverişli şərait yaratmaq; əhalinin şəxsi sərvətini istehsal və xidmət proseslərinə cəlb etməklə, onların aktivliyini təmin etmək və sürətləndirmək; əlavə iş yerləri yaratmaq və işsizliyin səviyyəsini azaltmaq (aradan qaldırmaq); insanların yaradıcılıq qabiliyyətindən səmərəli istifadə etmək və onların məharətini oyatmaq; bəzi əhali qruplarını (əmək qabiliyyəti zəif olanları) bacardığı fəaliyyət növünə cəlb etmək və aktiv həyat tərzini təmin etmək; mülkiyyətçilərin sosial təbəqəsini formalaşdırmaq; elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək; iri istehsal sahələrinin yerli xammal və tullantı mənbələrini mənimsəmək və səmərəli istifadə etmək; komp-lektləşdirici məmulatların, avadanlıq, ləvazimatların istehsalı və göndərilməsi, yardımçı istehsal sahələri və texnoloji xidmətlərin təşkili yolu ilə iri sahibkarlığın məqsədyönlü inkişafı üçün əlverişli mühit (şərait) formalaşdırmaq; az rentabelli və ziyanla işləyən müəssisələri icarəyə götürmək, özəlləşdirmək və almaq yolu ilə dövləti himayədarlıq funksiyasından azad etmək və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov B. X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika), monoqrafiya, “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı, 2017, 536 s. 2. Qarayev İ. Ş., Hacıyev Ə. H, Əliyev S. N.və b. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı, 2011, 522 s. 3.İskəndərov R. Ə. Müəssisələrin maliyyəsi, dərslik, Bakı, 2007, 460 səh. 4.Социально-экономическая статистика / под ред. Орехова С.А.,2007г.
5.https://knowledge.allbest.ru/economy/2c0a65625b2bd68b5c53b88421306c26_0.html.
6.https://studfiles.net/preview/1841906/

Характерные особенности финансовых отношений малого и среднего предпринимательства

С.Т Ахмедов

В статье изложены авторские подходы в отношении теоретических основ финансовых отношений предпринимательства, выдвигаются предложения об их усовершенствовании. Показаны особенности, похожие и отличительные черты формирования финансовых резервов малого и среднего предпринимательства. Разъяснено значение финансовых резервов в развитии малого и среднего предпринимательства, характеризованы факторы, влияющие на его укрепление.

Ключевые слова: *предпринимательства, финансы, финансовая система, финансовые отношения, финансовые резервы, централизованные финансы, нецентрализованные финансы.*

The maın features of fınancıal relatıons of small and medıum enterpreneurshıp

S.T.Akhmadov

The article comments on author's approaches to the theoretical basics of entrepreneurship's financial relationships, and suggests prosperities. The features of the formation of financial resources of small, medium and large enterprises are presented in similar and other features. The importance of financial resources for the development of small and medium-sized enterprises is explained and the factors impacting its strengthening are characterized.

Key words: *entrepreneurship, finance, financial system, financial relations, financial resources, centralized finance, and decentralized finance.*

